

նույնատակով: Դարձյալ նոր անտեսական տարին
բարեբար և արդյունարեք դարձնելու ցանկություն
էր, որ արտահայտման այդ տեսքն էր ընդունել:
Բարեկենդանի տոնի պարնան, ընտելւան դար-
ժոնքի, վար ու ցանքի, նոր սկսվող տնտեսական
տարվա հետ կապված լինելն է վկայում Զանդե-
դուրում (հնձոբեսկ) կառարված հետեյալ ծիսա-
կան արարողությունը: Բուն Բարեկենդանի օրը
20—30 կին, տղամարդու շորեր հագած, դուղի
ծորակում դուրսանին լծվելով, վարում էին դետի
հունը: Հավաքված ռադմությունը ղվարճանում և
խրախուսում էր նրանց¹³⁸:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՏԱՐԵՄՈՒՏ

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական
կրոն հռչակվեց իր առաջացումից երեք դար
հետո, երբ արդեն հիմնականում ավարտվել էր
նրա դադափարական և ծիսա-պաշտամունքային
կողմերի ձևավորումը:

Քրիստոնեության սինկրետիկ բնույթը, որ
նրա համաշխարհային կրոն դառնալու հիմնական
նախադրյալներից էր, հնարավորություն էր ընձե-
ռում քրիստոնեություն ընդունած ամեն մի ժողո-
վրդի որոշ շտիպով պահել նաև իր ազգային, մինչ
այդ մշակված կրոնական բարոնումները, զրանց
հետ առնչվող առներն ու ծիսակատարությունները:
Այդ երևույթը ճիշտ բնորոշելու և դնահաանելու հա-
մար հարկ է նկատի ունենալ, որ ինչպես ամենուր,
այնպես էլ Հայաստանում, քրիստոնեությունը
պետական կրոն հռչակելուց հետո, նրա քարոզիչ-
ներն ու եկեղեցական հայրերը կաղմակերպված,
պետության կողմից հովանավորվող պայքար են
հայտարարում նախաքրիստոնեական հավատա-
լիքների բոլոր դրսեորումների դեմ¹:

Ասկայն, ինչպես այլ ժողովուրդների օւլի-
նակը ևս ցույց է տվել, հաջողության հասնելու
ավելի լուրջ առհավաաչանն էր ոչ թե ուղղակի
պայքարը, այլ քրիստոնեական ուսմունքի և ժողո-
վրդական հավատալիքների հնարավոր միաձու-
լումը²: Քրիստոնեական եկեղեցու ներկայացու-

Ազգադրական փաստերը նկատել են տալիս,
որ Բարեկենդան տոնի ծիսական ողջ համակարգը
համընդհանուր է եղել ամբողջ պատմական Հա-
յաստանի համար: Ազգային բնապաշտական տո-
ներից Բարեկենդանն է. որ հասել է մինչև մեր
օրերը և պահպանել իր համազգային բնույթը:
Հայաստանի բոլոր ազգադրական շրջաններում
էլ մինչև այժմ հիշվում է Բարեկենդանը, հիշվում
է սիրով, որպես ամբողջ տարվա ամենաերջանիկ
օրեր: Սա ևս ցույց է տալիս, որ Բարեկենդանը
հնում եղել է համազգային ժողովրդական մեծ
առն:

ցիլները Հայաստանում չէին կարող սա չհասկա-
նալ և դործնական միջոցների չդիմել:

Տոնական օրացույցը քրիստոնեական կրո-
նին հարմարեցնելու անհրաժեշտությունը դուրս-
վում էր, նախ, պաշտոնական, տոմարական հար-
ցերը լուծելու նպատակով, և հետո, որ ամենա-
կարեորն էր, տոների հետ կապված ժողովրդի
կենցաղում մեծ դեր կատարող ծիսական սովո-
րույթներին քրիստոնեական երանդ աալու համար:
Այդ տոմարով ուղարկության կենարոնում էր աա-
րեկան առնական ցիկլը: Ժողովրդական տոների
մեծ մասը հարմարեցվում էր քրիստոնեական
կրոնի պահանջներին, իսկ այն, ինչ հնարավոր
չէր հարմարեցնել, պաշտոնապես չէր ընդունվում:

Ամանորի մինչքրիստոնեական տոներից ոչ
մեկը՝ ոչ Բարեկենդանը, ոչ էլ Նավասարդը, քրիս-
տոնեական եկեղեցին մինչև վերջ չընդունեց:
Նույնիսկ XVIII դարից հետո էլ, երբ Սիմեոն
Սրեանցի կաթողիկոսի մշակած եկեղեցական առ-
մարում նոր արարի-արեմուտ է հռչակվում
Քրիստոսի ծնունդը, ժողովուրդը շարունակում է
պահպանել իր դարավոր սովորույթը, երբ Ամա-
նորը համընկնում էր բնության դարձյունքին, պար-
նան սկզբին և ապա աշնանային բերքահավաքին:

Սակայն Քրիստոսի ծնունդը արավա սկիզբ
համարող առմարը պաշտոնապես ընդունվելուց
հետո, այն աստիճանարար մտնում է ժողովրդի
կենցաղի մեջ, ներառնելով մինչ այդ դուրսվում
ունեցող նոր արավա առնակաարություններին
ուղեկցող ծեսերը: Ամանորին ուղեկցող ծիսական

(ՏՅ. Музея антропологии и этнографии, т. VIII); М.
Горький, «О религиозно мифологическом моменте в
эпосе древних» („Литературная учеба“, 1936, № 7, стр.
13—14); М. Бахтин, Творчество Фр. Рабле, М., 1965,
стр. 13.

¹³⁸ «Ազգադրական հանգես», 1898, հ. 7, գ. 2, էջ 107:

¹ Տե՛ս Н. М. Никольский, Еврейские и христианские праздники, 1931, գրքում: Տե՛ս նաև Р. Р. Биллер, Возникновение христианства, СПб., 1918; Б. Г. Богораз-Тан, Христианство в свете этнографии, М.—Л., 1928; П. А. Добролюбов, Избранные философские сочинения, т. I, М., 1948, стр. 144—145.

² Н. М. Никольский, Еврейские..., стр. 133; Б. Богораз-Тан, Христианство..., Д. К. Зеленни, «Табу» слов у народов восточной Европы и Северной Азии

համակարգը հարատևել է քրիստոնեական կրոնի ավանդույթների հետ՝ ծեսերի մի մասի շաղախմամբ և հեթանոսական շեշտված երանդով քրիստոնեական նոր տարուն փոխանցվելով: Փորձենք րացահայտել տարրեր ժամանակներից, տարրեր պատճառներով քրիստոնեական նոր ասարվան միացված Ամանորի նախորդ տոնակատարություններից սերող ծեսերը:

XIX դ. ժողովրդի մեջ ամենատարածված և սովորական անվանումը «Նոր տարին» է, թեպետ որոշ դեպքերում դործածական էին նաև «Ամանոր» և «Նավասարդ» անվանումները: Բացի «Նոր տարի», «Ամանոր», «Նավասարդ» անվանումներից, աղագրական որոշ շրջաններում Նոր ասարվան գուգահեռ դործածվել է նաև «Կաղանդ» տնվանումը³: Նոր տարվա օրն ընդունված միմյանց շնորհավորելու սովորույթը կոչում էին կաղընդել⁴, այդ օրն իրար տրվող նվերը՝ կաղնդեք⁵, իսկ երգվող երգը՝ կալանդոս:

Ջավախքում կաղընդել հասկանում էին Նոր տարվա առթիվ իրար շնորհավորելը, որ արվում էր մեծ մասամբ միմյանց մրդով հյուրասիրելով: Այստեղ, Նոր տարվա առավոտյան, նահապետական ընտանիքը հավաքվում էր իր ամբողջ կաղմով. աան հայրն ու մայրը նստում էին օջախի դուխը, մյուսները ավագության կարգով մոտենում էին, նրանց ձեռքը համրուրելով շնորհավորում Նոր տարին և նվերներ ստանալով քիսաներն ու վասիլները, միմյանց մրդով կաղընդում՝ շնորհավորում էին: Ապլան⁶ նորահարսին մի ուռուպիա⁷ էր ընծայում: Տաղըները⁸ նույնպես նորահարսին միք կամ այլ բան էին նվիրում: Նահապետական ընտանիքում ընդունված կաղդի համաձայն, ամուսիններն ամոթ համարելով, իրենց կանանց չէին շնորհավորում⁹:

³ Կաղանդ՝ ծագում է լատիներեն Calendae (կոչել) բառից, որ հայերենում սաացել է ամեն ամսի և Նոր ասարվա առաջին օրվա նշանակությունը: Ան. Երեմյան, Սոս կարդում ենք. «Ջին» է կաղանդ և կաղանդիկոս: Կաղանդն ամսամուս է և կաղանդիկոսն նախասկզբնակ օր ասարոյն: Ան. Երեմյան, Տիեզերագիտություն և առմար, Երևան, 1940, էջ 69, նաև՝ «Նոր րադիրք հայկազյան լեզվի», հ. 1, էջ 1037, Ս. Մալխասյան, Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 2, էջ 371, Ե. Պողոսյան, Նոր ասարոյ առնե..., էջ 29:

⁴ «Աղագրական հանգես», 1897, հ. Բ, էջ 248: Առ. Ալոյսյանյան, Նշվ. աշխ., էջ 487:

⁵ «Աղագրական հանգես», 1902, հ. IX, էջ 5:

⁶ Ապլա (բարբառային)՝ մեծ մայր:

⁷ Ուռուպիա՝ դիտի ոսկի:

⁸ Տաղը՝ ամուսնու եղբայր:

⁹ «Աղագրական հանգես», 1897, հ. Բ, էջ 248:

Համաձայն հայերի մեջ ընդունված էր այդ օրը ամեն ինչ շնորհավորելու: Շնորհավորում էին իրար, դոմերն ու անասունները, մթերանոցները (կորորներ) և բոլորին ու ամեն ինչի նոր րախտ ու հաջողություն մաղթում: Շնորհավորողներն, ընդունված էր, իրար հյուրասիրում էին շոր մրդով՝ կաղին, եփած լաղթ (եղիպտացորեն), ընկուղ և այլն¹⁰:

Անրաստիայի շրջակայքի գյուղերում տնասուններին կաղանդելու պարտականությունն ընկնում էր տանտիրուհու վրա: Նոր տարվա առավոտյան նա քսթքսթալով, որքան էլ ծեր լիներ, մշտնում էր դոմ և կաղանդելը սկսում թուղուններից, արտասանելով այս մաղթեղը.

Ջու, ջու, ջու, ծագուկներ, իմ սիրելի վառեկներ, Մօտ եկեք տամ ձեզ հատիկ-որ տաք ինձ շատ հավկիթ,

Ջու, ջու, ջու, թոշնիկներ, կարմիր, ճերմակ հավուկներ, Եկեք կաղնտեմ ձեզ ալ-տամ ձեզ հատիկ, ջուր դուպալ,

Իսկ անասուններին կաղանդում էր, տալով նրանց նույն հատիկից.

Եկեք սիրուն բուղիկներ (հորթ)-սիրամ (մուգ կարմիր) ու կարմիր դուլներով, Ձեղի ալ տամ հատիկ, կեր-որ կաղնեք եմ բերեր:

Դուք ալ ապրիք տարինևր-ձեր սիրական զավակով,

Համրուրեմ ձեր ճակատներ-սիւսիւ պուռմա կոտոշներ¹¹:

Նոր նախիջևանում Նոր տարին անվանում էին Կաղանդ, իսկ այդ օրն ընդունված ընծայարերությունները՝ կաղնդեք: Այստեղ նույնպես ընդունված էր այդ օրն իրար և ամեն ինչ շնորհավորելու: Բացի դրանից, այստեղ սովորություն էր պատրաստել «կաղանդ» անունով քողցրավենի, որը Նոր տարվա տոնական սեղանի դարդն էր¹²: Այդ քողցրավենին պատրաստվում էր այլ աղագրական շրջաններում ևս, և համարվում էր այդ օրվա խորհրդանիշը: Այդպես էր, օրինակ, Լոռիում, միայն առանց քողցրավենու «կաղանդ» անվան¹³:

¹⁰ «Աղագրական հանգես», 1900, հ. 2, էջ 155:

¹¹ Ե. Պողոսյան, Նոր Տարւոյ առնե..., էջ 99:

¹² «Աղագրական հանգես», 1902, հ. IX, էջ 5—0, Ա. Ս. Օղաբաշյան, 1959 թ. Ռոսաովի մարզի Մյասնիկյանի շրջանի գիտաբաշյան, ԱՐԱ, ա. Ն 1, էջ 16:

¹³ «Աղագրական հանգես», 1903, հ. 10, էջ 249:

էվերեկում (Կեսարիա) իրար կաղնդելու՝ Նոր տարվա առթիվ իրար շնորհավորելու, սովորույթը շատ հետաքրքիր տեսքով է մեղ հասել։ Նոր տարվա տոնավայրն, տան ծերուկ մասիկը¹⁴ հաջ կը տանում ազդրուր և դուռը¹⁵ գցում, որպեսզի «շուրը կալրնան», մի ուրիշն էլ աւն վերցնում և տալիս էր անասուններին, որպեսզի նրանց «կաղրնտես»¹⁶։

Հարթ գավառում (Բուլանիս) միմյանց շնորհավորում էին այսպես. «Շնորհավոր Նոր ասարի և բարի կաղանդ»¹⁷։ Տանակիկն ու տանտերը տան անդամներին միտք նվիրելով էին շնորհավորում, նրանք էլ նույն ձևով միմյանց և այդ սովորույթը կոչվում էր կաղրնդել¹⁸։

Հայերի մեջ կաղրնդելու այդ համազգային սովորույթը, դրված նույն հանդիսավոր ծիսակա-աարության, կրկնվում էր նաև Քրիստոսի ծննդի և Աստվածահայանության տոներին։

Վ. Վ. Տեր-Մինասյանը Մենդի և Աստվածահայտնության օրն իրար շնորհավորելը համարում է «տխմարական», նկատի ունենալով, որ դա աղյալին սովորույթներին չի առնչվում¹⁹։

Կաղնդելու այդ նույն ծիսական սովորույթը, դրված նույն բովանդակությամբ, գոյություն է ունեցել նաև վրացիների մեջ։ Այդպիսի ընդհան-րությունը կարելի է հասկանալ, եթե նկատի ունե-նանք, որ այդ ծիսական սովորույթն իր առաջա-ցումով կարող էր կապված լինել կովկասյան ժողո-վուրդների ձևավորման ամենանախնական ժամա-նակաշրջանի հետ։ Կարելի է ենթադրել, որ կաղնդելու այս սովորույթը Կովկասի տեղաբնիկ ժողովուրդներն ունեցել են վաղնջական ժամա-նակներից և ասյա հաղորդել քրիստոնեական Ամա-նորին։

Ուշագրավ է հատկապես XIX դ. ծիսային սովորույթների, տվյալ դեպքում՝ Նոր ասարվա տոնակաարության ծիսակարգի և րմբոնումների նմանությունը, որ, անշուշտ, ընդհանուր հիմք ունենալուց բացի, կարող էր սլայմանավորված լինել նաև դարեր շարունակ կոդե-կոդեի, սոցիալ-

տնտեսական և քաղաքական նույնամտն պալ-մաններով։

Քարթվեցներն, օրինակ, մատուցարանին դր-ված ուտելիքներով, որը կոչվում էր «աբրամիա-նի», կաղնդում էին դոմր, բակր, տնասուններին։ Կաղնդելիս տան մեծը ձուռն դնում էր կենդա-նիների վրա և ասում. «Ծղեք այսպես կլոր և գեր, ինչպես այս ձուռն»։

Ինդիլոյների, ինչպես նաև գուրիացիների մեջ նույնպես տարածված է եղել այդ սովորույթը։

Իմերեթիայում այդ սովորույթներն առավել հետաքրքիր տեսք էին ընդունել։ Նոր տարվա առթիվ այցելություններն այստեղ առհասարակ ընդունված չէին։ Նույնիսկ անժանոթ անցորդը չէր կարող ապաստան խնդրել²⁰։ Միակ ցանկալի հյուրը «Անպերխեն» էր, բառացի՝ շնորհավորողը, որն ընարվում էր ամբողջ գյուղի կողմից, ամենաբարի, համեստ մեկը, որի ճոտքը հաջող էր։ Մեպերխենի հետ էր կապված գուլիք տնտե-սական տարվա բարեհաջողությունն ու առատու-թյունն ապահովելուն նվիրված մի ծես։ Նոր տարվա (կամ հաջորդ) օրը, մտնելով որևէ առև, մեպերխեն վերցնում էր նախօրոք պատրաստված ցորենով լի ամանը և հերթով բոլո առ բոլո շաղ ալիս ընակարանի շուրջը. «...այսքան կով, եղ, ձի, ոչխար, հացի ամբար, գինու կարաս (թվար-կում էր այն բոլոր բարիքները, որ կարող էր ցանկալի լինել) և նույնքան ասարի խաղաղ ու հրջանիկ կյանք այս ընանիքին»։ Ապա շնորհա-վորում էր տնեցիներին Նոր տարվա առթիվ, մի կաոր բան ուտում և դնում նույնը մի այլ ընտա-նիքում կրկնելու²¹։

Վերը բերված ծիսական սովորույթների մեջ հատուկ ուշադրության են արժանի շնորհավորա-

²⁰ Եթե իմերեթներն մեջ շար աշից պաշապանվելու նպատակով արգելվում էր որևէ այցելություն, հակառակս անժանոթ, չփորձված մեկի ներկայությունը, ապա հայերի մեջ նույն նպատակով ծիսական սեզանին մասնակից էին դարձվում բոլորը։ Ազդարական նյութերից բացի, այս սովորույթը հավաստված է նաև մատենագրորեն։ Տե՛ս նաև Մ. Խոսեցացի, Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1913, դ. 2, գլ. ԾԲ, էջ 186։

Իսկ XIX դ. այդ մտայնությունը արտահայտվում էր Ամա-նորի ծիսական սեզանին բոլորին մասնակից անելու պարա-դիք պահանջով։

²¹ Վրացիների Նոր ասարվա տոնակատարության մասին տեղեկություններ կարելի է քաղել՝ В. В. Бардавелидзе, По этапам развития древнейших религиозных веро-ваний и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957; А. Хаханов, Празднование но-вого года у грузин, «Этнографическое обозрение», 1889, кн. 3, стр. 35; В. Окропиров, Новый год в Гу-рии, «Новое обозрение», 1895, № 3790.

¹⁴ Մամիկ՝ մեծ մայր, սաա։

¹⁵ Գուռ՝ այստեղ՝ ազդրուրի մոտ սարքված անասուն-ներին ջրելու ջրավազան։

¹⁶ Ար. Ալպոյաճյան, Նշվ. աշխ., էջ 1759։

¹⁷ Ի միջի այլոց ասենք, որ այդ արտահայտությունը պլեթ ընդհանրական է ամբողջ սլավոնական Հայաստանում, թեպես բոլոր ազգաբաժան շրջանների վերաբերյալ չէ, որ այն հիշատակվում է բունհավաքների կողմից (Ա. Օ.)։

¹⁸ «Ազդարական հանդես» 1900, հ. 2, էջ 56։

¹⁹ Վ. Վ. Տեր-Մինասյան, Անդիք դպրություն... հ. Բ, էջ 17։

կան րանաձևերը, որոնք կրում են ընապաշտական
 զաղափարախոսության պարզ արտահայտված
 հետքերը: Այդ երեւոյթն առավել հստակորեն դրսե-
 վորվում է կատարման ժամանակով քրիստոնեա-
 կան ամանորի հետ կապված ծիսական երգա-
 շարի մեջ, որոնց քննարկումը կտեսնենք ստորեւ:
 Նախաքրիստոնեական Նոր ասորւա առնա-
 կատարութեանն առհասարակ ընդունել էր նախ-
 Էադարյան հմայութիւնից եկող «առաջինի»
 կախարդական հատկութեան հավասարաւիթը: Երկ-
 րադործական տոնական օրացույցում Ամանորի
 ունեցած կարեւոր անդն ու դրան աղերսովող սպա-
 սելիքների իրականացումն ապահովող ծիսական
 սովորութիւններն այլ րան չէին, քան առաջին օրվա,
 առաջին պտղի, առաջին հանդիպման, առհասա-
 րակ «առաջինի» նկատմամբ ունեցած նախնական
 հմայական հավաքի մի ցայտուն արտահայտու-
 թիւն, ըսա որի կարծում էին, թե «առաջինն»
 ունի իրենից հետո եկող նման առարկաների ե
 երեւութիւնների վրա ներդրածելու դուրսական հա-
 կութիւնը²²:

«Առաջին օրվան» հմայական նշանակութիւն
 վերադրելու դադափարն է. որ այդպես հանդի-
 սավոր ու նշանակալից էր դարձնում Ամանորի
 տոնակատարութիւնը: Այդ մասնութեան հետե-
 վանքն էր Ամանորին ամբողջ անտեսական ասար-
 վա վերարբերյալ դուշակութիւններ անելը, վեր-
 ջինիս միջոցով իրենց սպասվող ճակատագիրն
 իմանալուն նվիրված ծեսերի առկայութիւնը
 Ամանորի ծիսակարգում: Անհրաժեշտ է, նշել, որ
 դուշակութիւնների հետ կապված ծեսերը ցրված
 են ամբողջ տարեկան տոնացույցում: Անկայն առ-
 նացույցում ցրված ե այս ու այն առնի, ծեսի հետ
 կապված դուշակութիւններն ունեն ավելի որոշա-
 կի, կոնկրետ ընդթ, անմիջականորեն կապվում
 են ասորւա եղանակներին ե նրանց ուղեկցող մար-
 դու աշխատանքային ու կենցաղային դործունեու-
 թեանը: Իսկ ամանորի ծիսական համակարգի մեջ
 մտնող «առաջինի» հմայական հատկութեան նը-
 կամամբ ունեցած հավաքից ըխող դուշակու-
 թիւնները վերարբերում են ամբողջ անանսական
 ասորւան, վերջինիս ապահովվածութեան ասաի-
 ճանը նախապես իմանալու կամ համապատաս-
 խան ձեռով ընութեան ուժերի վրա ներդրածելու
 ցանկութեանը: Այս ընութի ծեսերից որոշ մասը
 անցել է քրիստոնեական Ամանորին: Դրանցից ա-

մենից տարածվածն ու հարատեւող որոշ տղգա-
 գրական շրջաններում «տարի» կոչվող²³ (այլ տե-
 ղերում այլ անուններով-կրկնի²⁴ կամ առանց ա-
 նունի), կլոր, ընկուղով ե զանազան քաղցրեղենով
 դարդարված հացի միջոցով տարվա առատութիւնը
 (րարաքայթ) որոշելու ծիսական սովորութիւն է:
 Զավախքում այս սովորութիւնը կար՝ տանտիկինը
 կաղանդի արշալուսին «տարին» տեփուրի մեջ²⁵
 դնելով, վրան մեղր էր լցնում ե հարսների հետ
 տնից դուրս գալով, դավաղանով խփում էր գետ-
 նին ե երեք անգամ ասում. «Դովվաթ, սարն ես,
 ձորն ես, արի տուն» ե նույն կարգով ներս դալիս,
 մեղրը րաժանում ամենքին, որ Նոր տարին քաղ-
 ցրը անցներ, իսկ «տարին» ապահով էին երեկոյան
 դուշակութեան համար²⁶:

«Տարի» կոչվող այդ հացը Նոր նախիջեա-
 նում, օրինակ, ավելի որոշակիորեն էր պահել իր
 հին արաքին տեսքը, որ ուղղակիորեն խոսում
 է այն Ամանորին նվիրված լինելու մասին:

«...Տարին»,—դրում է Եր. Շահաղիդը,—որ
 տարվա իսկական նշանն է, մի մեծ ըրորշի ե
 աափարակ հաց է, ե այնպես է շինված, որ վրան
 պարզ կերպով երեսում են մի քանի մասեր կամ
 ճյուղավորութիւն: Այդ մասերի կամ ճյուղերի
 թիվը լինում է կամ 12 հաա, ասորւա 12 ամիս-
 ների թիվով, կամ ասն մեջ եղած անդամների
 թիւին համեմատա²⁷:

Այլ աղգագրական շրջաններում դուշակութեան
 հացը լինում էր կլոր, շոր մրդեղենով ե ընկուղ-
 ւով դարդարված, որի մեջ մեծ մասամբ դրվում
 էր դրամ ե այդպես թխվում: Այդ հացի միջոցով
 Ամանորի դուշակութիւնը կատարվում էր այս-
 պես. հացը կարում էին ընաանիքի անդամների
 թիւին համապատասխան (իսկ համշնցիները նաե
 անասուններն էին նկատի ունենում)²⁸ ե րաժա-
 նում յուրաքանչյուրին²⁹: Ապա հանդիսավորու-

²² «Աղգագրական հանգես», 1897, հ. Բ, էջ 246, նույնը՝
 1902, հ. IX, էջ 5, «էմիլյան աղգագրական ժողովածու», հ.
 Ա, էջ 261—263:

²⁴ Կրկնի, նույնը, 1898, հ. Գ, գ. 1, էջ 249:

²⁵ «Աղգագրական հանգես», 1897, հ. Բ, էջ 248—249:

²⁶ Տեփուր-փայտից պատրաստած մատուցարան (Ա. Օ.):

²⁷ Նույն տեղում:

²⁸ «Աղգագրական հանգես», 1902, հ. IX, էջ 5: Ամանորին
 նվիրված այդ հացով ասորւող դուշակութիւնն այժմ դուրս է
 եկել կենցաղից: Միայն ծերերն են հիշում, որ իրենց ման-
 կութեան տարիներին եղել է այդ սովորութիւնը:

²⁹ Նույն տեղում, 1900, հ. Զ, էջ 155:

²⁹ Վարանգայում այդ ծեսը կատարվում էր Քրիստոսի
 ծննդան տոնին, իթման նախընթաց օրը:

Գուշակութեան հացը կոչվում էր «Դովվաթ կրկնի»: «Աղ-
 գագրական հանգես», 1898, հ. Գ, գ. 1, էջ 338—339:

²² Նախնական հմայութեան այդ գրաւորումը հեաաղայում
 ներառով քրիստոնեութիւնը: Տե՛ս «Աստուածաշունչ, Մատեան
 հին ե նոր կտակարանաց», Ղևտական, ԻԳ, 34, 35, 40, Ելք,
 ԻԳ, 16, ԼԴ, 22:

թյամբ, լոռոթյան մեջ ուսում էին իրենց բաժին-
ները։ Ում բաժնից դրամը գուրս գար, նա հա-
մարվում էր ըստաշարի և այդ ամբողջ տարվա
բարեկեցությունն ու հաջողությունը նրան էր
վերագրվում և նրանից ակնկալվում։ Երջտնիկ ըն-
տերյալը դրամը պահում էր իր քսակում, հավա-
տացած, որ այն ամբողջ տարին լիքը կլինի։ Որոշ
տեղերում գրամի փոխարեն հացի մեջ դնում էին
կոճակ, ուսելիք կամ պարզապես որեէ փողուն
իր, որն, ըստ երեւոյթին, առավել հնից եկող
սովորույթ է։ Քրիստոնեական հավելուրդ է այն,
որ դրամն ում բաժին էր ընկնում, նա դնում էր
եկեղեցի, նույն դրամով մոմ գնում և վառում
սրբերի առաջ, որ նրանք ամբողջ ընտանիքին հա-
ջողություն և բարեկեցություն պարգեւեն, թեպէս
այդ սովորույթն էլ իր հիմքում բնապաշտական
էր, ղոհաբերական ծեսի մի վերապրուկ։ Այդ
ծեսի խոսքային արտահայտությունը, ինչպէս
կտեսնենք ստորեւ, առկա է նաեւ Ամանորի երգերի
մեջ, ուր տնեւտուն շրջող պատանիներն իրենց
մաղթանքների դիմաց ամենից շատ և համառո-
տեւ պահանջում էին գաթա՝ նոր աարվա սիմվո-
լըն ու բարեկեցության գուշակութայն հիմնական
միջոցը։ Գուշակութայն համայնություն ծեսերն սյլ
ազդադրական շրջաններում ընդունում էին այլեայլ
ձեւեր։ Համշենցիներն, օրինակ, նոր աարվա նա-
խորդ օրը մի խնձորի կամ, եթէ խնձոր չգտնվեր,
շագանակի մեջ արծաթե դրամ էին դնում և
նախապէս պատրաստված սեղանին թողնում ամ-
բողջ գիշերը, որտեղ չոր մրգերից բացի, լինում
էր նաեւ մի ամանով չոր և բոխի ծառի երկու
լոռ։ Առավոտյան խնձորը բաժանում էին և ում
որ դրամը բաժին ընկներ, դրպանը չոր միդդ էր
լցնում, սեղանը վերցնում և մի փոքր տղայի
հետ դնում դոմ, առաջ աջ ուղի ներս դնում, ներս
էր մտնում, սեղանը դնում դեպի, գրպանից
հանում բերած չոր միդդը և շաղ ապիս անասուն-
ների վրա, ասելով. «...խաա ու խլինջ (խատու-
տիկ) եք ու բացիք, մեղուի պէս շաաանաք»։
Սեղանի վրայից մի-մի կտոր բան էին վերցնում,
ուտում և արջաոր կապելով, սեղանի հետ բերում
տուն։ Արջաորի առաջ կեր էին դնում, եղջուրներին
մոմ վառում, իրենք էլ նստում՝ դոմից բերած
սեղանի բարիքներն ուտելու³⁰։

Ուշադրով է քրիստոնեական նոր աարուն
ուղեկցող գուշակութայն ծիսական սովորույթներից
մեկ ուրիշը, որ տարածված էր Հայաստանի գրե-
թե բոլոր աղագրական շրջաններում։ Նոր աարվա

նախօրյակին ձեւավոր փոքրիկ հացեր էին թխում
և ղրանցով կամ գուշակութայններ անում, կամ
էլ այդ հացերով իրար նոր տարի շնորհավորում։
Համշենցիների մեջ այդ սովորույթը կապվում էր
վերը նկարագրված «տարի» կոչվող հացով գու-
շակութայն հետ։

Այլ շրջաններում նոր տարվա նախօրյակին
գերդաստանի հարսները խմորից իրենց համար
պատրաստում էին քսակներ, ինչպէս նաեւ եզների
անունով լուծ, կովերի անունով պտուկներ, ցո-
րենի հոր՝ մեջը ցորեն, դարու հոր՝ մեջը գարի,
հավերի շրի աման և առհասարակ այն ամենը,
ինչ տնտեսութայն մեջ որեէ գեր կամ նշանակու-
թյուն ունեն։ Այս բոլոր գերդաստանի մեծ մայրը
իջեցնում էր թոնիր և ծածկում։ Մի քիչ հետո
ընաանիքի անդամները հավաքվում էին թոնրի
շուրջը, մեծ մայրը բացում էր այն և սկսում
դրանք մեկ առ մեկ դուրս բերել։ Յուրաքանչյուրն
անհամբերութամբ սպասում էր, թե իր համար
ինչ է գուշակելու թոնրից դուրս բերված ձեւավոր
հացը։ Եվ գուշակում էին այսպէս՝ եթէ քսակներն
ստած էին լինում, ուրեմն՝ ղրաւն տները հարու-
տանալու էին, իսկ եթէ կուշ եկած, ընդհակա-
ռակը, աղքատանալու էին, եթէ կանանց ախկիկ-
ներն ուղում էին՝ ղավակ էին ունենալու և այլն։
Այսպիսով, ձեւավոր այդ հացերի ուղելը բախ-
տավորութայն, հաջողութայն նշան էր համար-
վում, կուշ դալը՝ դժբախտութայն³¹։ Հաջորդ օրը,
աան մեծ որդին երեք բաղարշ վերցրած, գնում
էր դեաը, դրանք թրջում և տուն բերելով, մաս-
մաս բաժանում անասուններին, ղրա հետ նաեւ
նախօրդ օրը թոնրում թխված լուծը, պուտուկը,
հորերը և այլ ձեւավոր հացեր³²։

Նոր նախիշենում այդ նույն սովորութայն
առկայությունն է վկայում Ե. Շահաղիղը. «...հաա-
կապես իրեն նոր աարու նշան, կատարում են
«կաղանդը», «Տարին»³³ և ղանաղան պասուց
խմորեղեն՝ «գաթա», «սամսա», «քսակներ»,
մաղեր, հյուսեր, իսկ դյուղերում, բացի դրանից
և «խալաք», կովի կուրծքեր, ցորենի հորեր և
անասունների սմրակներ։ Մի քիչ հետո ավե-
լացնում է. «...«խալաք», որ պատրաստում են

³¹ Այս սովորութի հաքերը մեզ հանգիպեցին 1959 թ.
Մարտունու շրջանի Վերին Ղարախուզ (այժմ՝ Գեղհովիտ)
գյուղում։ Գեորգ Պողոսյանի վկայութամբ, մինչև 1930-
ական թվականները կենցաղում գեոես կենգանի է եղել այդ
սովորութի, իսկ հետո ասաիճանարար վերացել է։ Տե՛ս
Ա. Ա. Օղաբալադ, 1959 թ. գիաարշավ, ԱՔԱ, տեար № 6,
էջ 102։

³² «Աղագրական հանգես», 1897, հ. Բ, էջ 246։

³³ «Աղագրական հանգես», 1902, հ. IX, էջ 5։

³⁰ «Աղագրական հանգես», 1900, հ. 2, էջ 155։

միայն դյուղացիները, կիսալուսնաձև, կամ կլորակ, մեջը ծակ հաց է, դարձարված դանադան հյուսվածքներով ու օրինակներով, իսկ մաղի հյուսերը, քսակները, կուրծքերը, ցորենի հորերը և սնրակները, որոնցից առաջինը և երկրորդը դլխավորապես պատրաստում են քաղաքացիները, իսկ մյուսները միայն դյուղացիները, նույն առարկաների ձևով շինված խմորեղեններ են, որոնք արտահայտում են ժողովրդի պես-պես բաղձանքները՝ որ տան մեջ դառնված աղջիկների մաղերը երկար լինեն, աղամարդկանց քսակները լիքը փողով, կովերն առատ կաթ տան, անասուններն առողջ լինեն և ցորենի հորերը լիքը ցորենով³⁴:

Բալուում նույնպես սովորույթ է եղել Ամանորի համար թխել դանադան հացեր՝ կենդանիների կծղակների, տնային և երկրագործական գործիքների նման՝ խոփ, եթե տանտերը հողագործ էր, կկոց, եթե ուստայնակ էր, ուրագ, սղոց, եթե արհեստավոր էր, տանտիկնոջ մատի մատոցը, մկրատ և այլն, և այլն³⁵:

Այդ նույն նպատակին են ծառայել խոհույթ թխվող կլկլա կամ դուլաճ կոչվող կլոր, մեջը ծակ հացերը, որոնք հացի հորեր են խորհրդանշելու նոր տարվա օրը դրանք անց էին կացնում դոմեքի և եղան եղջյուրներին, որպեսզի այդ աարի հորը լցվի ցորենով³⁶, Ընդունված է եղել նաև փոքրիկ, մարդակերպ հացիկներ թխել, աչքերի, բերանի և կրծքին ծալած ձեռքերի վրա շամիչներ դրած, որ նոր տարվա օրը տալիս էին երեխաներին: Այդ հացիկները կոչվում էին Ասիլ-րա-

սիլ³⁷, Զավախքում այդ մարդակերպ հացի տիկնիկներն անվանվել են Վասիլ³⁸:

Բասիլ-ը բասիլիսկոս բառի հապավված ձևն է, որ նշանակում է արքայիկ օձ³⁹: Հնում այդ օձին վերագրել են հայացքով սպանելու առասպելական կարողություն: Ըստ Հր. Աճառյանի, Վասիլիսկոս Բասիլիսկոս հունարեն բառի ետին տառադարձությունն է⁴⁰: Հնարավոր է, որ հայերենում, մանավանդ ժողովրդական լեզվում, Բասիլիսկոս և Վասիլիսկոս բառերը կորցնեն Վերջավորությունները և հանդես գային միայն Բասիլ ու Վասիլ ձևերով: Նկատի ունենանք, որ որոշ հնդիկներ ժողովրդի կենցաղում գոյություն ունեցող Ասիլ և Բասիլ (Վասիլ) անվանումների հետ կապված հավատալիքների մեջ տեսնում են եկեղեցական նշանավոր գործիչ Բարսեղ Կեսարացու անվան սրբադոման արձագանքներ⁴¹:

Լեզվաբանները դառնում են, որ Ասիլ-Բասիլ բառի մեջ Ասիլ բառի սկզբնական ձևը եղել է Ասիդ, որը նմանաձայնության (ալիտերացիա) օրենքի համաձայն, բասիլի աղդեցությունը, դարձել է ասիլ: Երրայերենից նույնությամբ հունարենին անցած ասիդ բառի վերաբերյալ տարրեր մեկնություններ կան: Զօխտելով նրա թույլ լինելը, տարրեր մեկնիչներ տարրեր կերպ են բացատրում այն՝ հոպոպ, բաղե, ջալամ, կարապ, արագիլ և այլն⁴²:

Բառի լեզվական ստուգարանությունից անկախ, նկատի ունենալով միայն նրա ընդհանուր իմաստը, ժողովուրդը կարող էր այդ ծիսական սովորույթը ներկայացնող ասիդ բառի տակ նկատի ունենալ հենց այն թույլը, որն իր համար դարձան, ընթացյալ դարձների խորհրդանշան էր: Իսկ, ինչպես հայտնի է, արագիլին վերագրվող ժողովրդական ծիսական սովորույթները թե էությամբ և թե կատարման ժամանակով կապվում էին ընապաշտական Ամանորի՝ Բարեկենդանի, դարձանային առնի հետ:

³⁴ «Ազգագրական հանդես», 1902, հ. IX, էջ 7:

³⁵ 2. Սաբալյան, Բալու..., էջ 14: Նոր աարվա առնականությունների առթիվ ձևավոր ծիսական հացեր թխելու այդ սովորույթը ունեցել են նաև վրացիները: Իմերեթիայում ընդունված է եղել համապատասխան ձև ունեցող այդ ծիսական հացով շնորհավորել անասուններին, դինու աակառները, ընտանիքի անդամներին և այլն, ըստ որում, շնորհավորելիս ցանկություն էր հայտնվում, որ այդ ամենը դալիք տարվա ընթացքում նույնքան լիքը և կլոր լինի (առաաության խորհրդանշել), որքան այդ հացերն են: Զեալսը, ծիսական հացեր թխելու և դրանց հեա կապված դրեթն նույնական ծեսերն աոկա էին նաև ինդիլոյների մեջ: Ավանդական նոր տարվա տոն Լիւաշունեի համար նույնպես բնորոշ էր ձևավոր ծիսական հացերի աոկայությունը Փարթիում նոր աարվա առթիվ թխվող այդ ձևավոր հացը նույնպես կոչվում էր «Բասիլ», որը մի կլոր հաց էր, մեջանդը խաչ դժված: Եալը, նոր աարուց հեաո երրորդ օրը կարվում էր և նեալում ամբարը, «Թող այս ամբարի հացը անապաո և առատ լինի» բանաձևի արաասանությամբ:

³⁶ «Ազգագրական հանդես», 1903, հ. X, էջ 249:

³⁷ «Ազգագրական հանդես», 1897, հ. Բ, էջ 246:

³⁸ Նույն աեղում, էջ 245:

³⁹ Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, էջ 415: Սա. Նազրեյան, «Մասիս», 1884, էջ 200:

⁴⁰ Հր. Աճառյան, Հայոց անձանունների բառարան, հ. Ա, էջ 392: «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան:

⁴¹ Տե՛ս Դ. Բ. Բухадзе, Из истории хозяйственного быта грузинского народа, Автореферат, Тбилиси, 1954:

⁴² «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզվի», էջ 314: Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, էջ 540—541, Սա. Նազրեյան, «Մասիս», 1884, էջ 200:

Ամանորի ձևավոր հացերի մեջ լինում էին ղանաղան կենդանիների և թռչունների նմանվող հացիկներ, որոնք բնության տարբեր ուժերի խորհրդանշներ էին: Հիշենք, որ հայ ժողովուրդը բնության դարձյալներ պաշտամունքը, նոր սկսվող տնտեսական տարվա առաջին օրվա պաշտամունքը կապում էր օձանման վիշապների և արապիլի հետ⁴³:

Բասիլիսկոս և Վասիլիսկոս բառերի հայերեն հոմանիշը քարոն է. հնդեվրոպական արմատ է, և նույն՝ թունավոր օձ նշանակությամբ, մաս է շատ լեզուների մեջ: Այդ հնագույն սովորույթի և գաղտնի հնաքերը մնացել են, օրինակ, Մարտի 9-ին լավագույն ընդունում⁴⁴ ժողովրդական ասացվածքի մեջ, ուր որոշակիորեն արագիլը կապվում է դարնան և, մասնավորապես, բնության դարձյալների հետ:

Առսկ կոտարման ժամանակով քրիստոնեական նոր տարվա հետ առնչվող ձևավոր հացեր թխելու, ղրանցով նոր սկսվող տարվա բարեկեցությունը գուշակելու այդ ծիսական սովորույթը բնապաշտական բովանդակություն ունի և ծագմամբ ու էությունով կապվում է ղոհարեական՝ իմաստունեցող ծեսերի հետ: Պատահական չէ նաև, որ ձևավոր հացերը նմանվում են դաշտավարական կամ արհեստավորական դործիքների, անասնապահական կենցաղի հետ կապված՝ անասունների, և կամ այն, երբ ծեսը որևէ կերպ կապվում է տնտեսության այս ճյուղերի հետ: Այս և նման ծեսերի նպատակն էր նոր սկսվող անասնական տարվա, վերածնվող արևի ու բնության հետ ապահովել տնտեսության բոլոր ճյուղերի անխափան աջակցությունը, աղանակ տնտեսունների ոչընչացումից և ապահովել երկրագործության արդյունքները: Անասունների ուժի, առողջության և հողի բերքավածության նկատմամբ հոգատարությունն է. որ արահայտվում է նոր տարվա տնտեսականությանն ուղեկցող այս ծեսերի մեջ⁴⁵:

Իրենց առաջացման ժամանակ ժողովրդի ղրագացման ամենանախնական բնապաշտական

⁴³ Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1944, նույնի՝ Զրափարսի կուտոր հայերի մաս («Սովետական գրականություն», 1940, № 6):

⁴⁴ Ար. Ղափանցյան, Առաջին, էջ 241: Այդ մասնությունը այլևայլ արտահայտությունների մասին աճ՝ նաև՝ Ա. Մնացականյան, Հայկական դարձյալներ, Երևան, 1955, էջ 524:

⁴⁵ Նույն նպատակով ձևավոր հացեր թխելու նմանօրինակ սովորույթը առկա է աշխարհի շատ ժողովուրդների մեջ: Տե՛ս Ս. Ֆրեզեր, Золотая ветвь, М., 1928, вып. III.

փուլերի հետ կապվող այդ ծեսերի դեմ քրիստոնեական եկեղեցին ստիպված է եղել պայքարել իր ղոյության ամրոցը բնապաշտում: Այդ պայքարի առանձին դրսևորումներ են միայն մեղ հասել, այդ թվում նաև բնապաշտական ծաղում ունեցող ձևավոր հացեր թխելու և նրանց հետ կապված ծեսերի դեմ ուղղված պայքարի հետքեր:

XIII դ. գիտնական, մանկավարժ և եկեղեցական նշանավոր պործիչ Վանական (Հովհաննես) վարդապետն իր «Յաղագս տարեմուսին» ճառի մեջ հետաքրքիր վկայություն է թողել այդ պայքարի մասին: Նա հատուկ ուշադրություն է դարձրել պատմության խորքերից մինչև իր ժամանակները հասած Ամանորի բնապաշտական սովորույթներին և իր ճառի մեջ աշխատում է ժողովրդին ցույց առնելով դրանց անօգուտ ու անտեղի լինելը⁴⁶:

Խոսելով հրեաների Ամանորի սովորության, մասնավորապես նոր աստված կապակցությամբ իրար շնորհավորելու և նվերներ առնելու մասին, Վանական վարդապետը նկատում է.

«Ջնոյն և մենք կատարեմք ընծայելով միմեանց և այլոց, բնանեաց և աստարեաց թէ հողեկան ինչ և թէ մարմնական: Առնէ ինչ և հեթանոսն՝ թանձրագոյն և մարմնական, որպէս այն, որ ղհացն բոլորավղէր առնել սովոր են, որպէս թէ բոլոր ասարիս, անցեալն և որ առաջիկայ շահաւոր և խաղաղութեամբ եղև և լինի, ղի ի ժամանակիս սովորարար վարիմք ղայս սակաւ պատճառս աճեցուցանել, թէ առ նոսա և թէ առ այլ աղղ անդուստ սկսեալ»⁴⁷: Այդ ծիսակալ սովորույթները, ինչպես տեսնում ենք, գալիս են հնից, կամ, ինչպես ներկայացնում է Վանական վարդապետը՝ «հեթանոս» ժամանակներից:

Պարզ երևում էր, որ Վանական վարդապետի մատնանշած «Բոլորավղեր» հացերը, թե տեսքով, թե դրանց հետ կապված գաղափարախոսությամբ նոր աստվածաբանության թխվող ձևավոր-ծիսական հացերն են, որոնք միջնադարում, XIX դ., երբևէ մինչև XX դ. սկիզբը ժողովրդի աչքում դալիք անասնական տարվա ապահովվածության խորհրդանշաններն են համարվել:

⁴⁶ Գիտական նյութերի ժողովածու, Մաա. № 1, էջ 152—169: Ճառն հրապարակող Լ. Խաչիկյանը այսպես է արժեքավորում այն. «Յաղագս տարեմուսին» աշխատությունը շարագրված է ոչ թե ժամանակի գիտական նեղ շրջանակների, այլ լայն հասարակության համար: Ճառի ձևով շարագրված աշխատությունը կարգացվել է եկեղեցիներում տարեմուսի օրը (օգոստոսի 11-ին), բազմաթիվ հանդիսականների ներկայությամբ (նույն անգամ, էջ 152):

⁴⁷ Նույն անգամ, էջ 158: